

lència com *Publications of eHumanista*, a la qual, també, cal donar l'enhorabona per l'encert del tema i de l'autor. El recolzament de l'ISIC-IVITRA —dirigit pel professor Vicent Martines—, sens dubte, també és d'agrair. Entre tots han permès l'aparició d'un volum que, de ben segur, serà usat com a bibliografia de referència a les nostres universitats i col·labora decididament a continuar per un camí que caldrà anar completant amb més estudis del passat valencià durant uns segles que, ara com ara, han suscitat l'interés de ben pocs investigadors, entre els quals destaca, clarament, Escartí.

Joaquim MARTÍ MESTRE
Universitat de València

GARCÍA-GODOY, M.ª Teresa (ed.) (2012): *El español del siglo XVIII. Cambios diacrónicos en el primer español moderno*. Berna: Peter Lang, 335 p.

Aquest llibre és el desè volum de la col·lecció *Fondo Hispánico de Lingüística y Filología* que, sota la direcció de Juan Pedro Sánchez Méndez y M.ª Teresa Echenique Elizondo, publica diversos treballs de recerca, tant d'autors de reconegut prestigi com d'investigadors més novells, en un intent, àmpliament reeixit, de proporcionar una visió actualitzada i, alhora, polièdrica, de la filologia hispànica.

En aquesta obra de conjunt, M.ª Teresa García-Godoy es decideix a emprendre, des de la perspectiva de la lingüística diacrònica, l'estudi d'una època que, malgrat la seva importància, ha estat sovint deixada una mica de banda. Perquè, efectivament, els estudis sobre el castellà del segle XVIII tendeixen a insistir en el caràcter estable de la llengua i, en tot cas, s'han centrat, gairebé de manera exclusiva, o bé en la descripció de les innovacions lèxiques, o bé en l'anàlisi de les repercussions lingüístiques de la normativització derivada de la creació de la Real Academia Española, amb la publicació del diccionari (*Diccionario de la lengua castellana*, conegut com *Diccionario de Autoridades*, 1726-37), de les normes ortogràfiques (*Orthographia española*, 1741) i de la gramàtica (*Gramática de la lengua castellana*, 1771). I, si bé és cert que la tasca acadèmica i, sobretot, l'aparició de la premsa i la progressiva generalització de l'ensenyament, han tendit a alenir alguns processos i a imposar uns resultats uniformadors, no sembla coherent que, des d'una visió centrada exclusivament en l'espanyol peninsular i en el registre literari, es continuï parlant del segle XVIII en termes d'immobilisme lingüístic.

Per això és d'agrair que M.ª Teresa García-Godoy ens ofereixi una visió panoràmica que ajudi a entendre la importància d'aquest segle durant el qual culminen algunes de les evolucions lingüístiques iniciades en el període anterior i, sobretot, s'inicien alguns dels canvis sintàctics i dels processos de variació diatòpica que caracteritzaran l'espanyol contemporani. Per tal d'aconseguir-ho, ens ofereix una obra dividida en quatre apartats: un primer apartat, de caràcter general, on es planteja la qüestió de la periodització en relació al segle XVIII; el segon, dedicat a aspectes del lèxic; el tercer, on es tracten diferents processos de canvi morfosintàctic i que, a diferència dels dos apartats anteriors formats per un únic capítol cada un, s'estructura en quatre capítols; i el quart, també amb quatre capítols, on s'analitzen algunes de les evolucions que incideixen en la caracterització dialectal de l'espanyol. La intenció de l'editora de l'obra es manifesta, doncs, clarament en el pes que els capítols dedicats als canvis morfosintàctics i diatòpics tenen en el conjunt de l'obra.

En el primer capítol, «Periodización y cambio gramatical: el siglo XVIII, ¿frontera temporal del español?», Carlos Sánchez Lancis, després d'una revisió dels principals criteris que s'han tingut en compte a l'hora d'establir una periodització de la història de la llengua espanyola, insisteix en la necessitat de partir, sobretot, de criteris basats en els canvis morfològics i sintàctics i no, com s'ha fet tan sovint, en factors externs a la llengua.¹ En aquest sentit, recorda com a partir de mitjans del segle XV comença a insinuar-se un conjunt de canvis, que eclosionen a mitjans del segle següent, i que permeten diferenciar cla-

1. Discussió iniciada per EBERENZ, Rolf (1991): «Castellano antiguo y español moderno: reflexiones sobre la periodización en la historia de la lengua», *Revista de Filología Española*, 71, 79-106.

rament la llengua medieval de l'espanyol clàssic. Amb la qual cosa tindríem una àmplia franja de transició entre les dues èpoques. A partir d'aquí, l'autor es pregunta si no és possible considerar que, de manera paral·lela, tindríem una nova etapa de transició, entre mitjans del segle XVII i mitjans del XVIII, que separaria l'espanyol clàssic del modern. Amb tot, constata que l'escassetat d'estudis sobre els canvis interns en aquest segle fa molt difícil qualsevol intent de periodització.

En el segon capítol, «El vocabulario médico de los novatores en el siglo XVIII», Josefa Gómez de Enterría sembla recollir, amb considerable encert, l'observació del mestre Rafael Lapesa, qui, després de la redacció del seu article sobre el vocabulari del segle XVIII, en conèixer l'obra de López Piñero sobre la introducció dels nous corrents científics a l'Espanya de l'època, assenyalava, en una nota epilògica, que caldria tenir particularment en compte les aportacions dels *novatores* al llenguatge de la medicina. Aquí, l'autora parteix d'un corpus format per l'obra de tres dels principals integrants d'aquest moviment renovador de la medicina en els últims anys del segle XVII i principis del XVIII, Joan de Cabriada, Manuel de Porras i Martín Martínez, i analitza les principals tendències del lèxic innovador: introducció de neologismes d'arrel llatina, molts d'ells a través del francès; ampliació dels processos derivatius, sobretot a partir dels sufixos {-oso} i {-ante}; i, finalment, revitalització de paraules que havien caigut en desús.

Rosa M.ª Espinosa Elorza obre la tercera part del llibre dedicada a la morfosintaxi amb l'article «Novedades del siglo XVIII en aspectos relacionados con los cambios gramaticales», en el qual insisteix, d'una banda, en el caràcter de transició del període, amb uns canvis que continuen processos iniciats en el segle anterior i d'altres que anuncien evolucions posteriors; i, de l'altra, en la importància de les influències externes, particularment del francès però també de l'italià i de l'anglès, en moltes de les innovacions sintàctiques. Per tal d'exemplificar-ho, analitza en primer lloc la fixació d'estructures com l'expressió indefinida de quantitat *un si es no es*, o bé l'ús del femení analògic en l'expressió de valor ponderatiu *pobres y pobras*, presents ja en textos del segle XVII, o l'aparició de nous valors semàntics d'expressions com *desde luego*, que s'aparta progressivament de l'àmbit temporal i comença a aparèixer amb valor modal, com a reforç del valor afirmatiu d'una forma adverbial contigua, i de *para nada* com a reforç de la negació, o bé la gramaticalització de *vaya* i *vamos* com a marcadors discursius, o l'adquisició de valors disjuntius per part de la correlació *ya ... ya*. En segon lloc, fa un recorregut per alguns dels canvis que, tot i tenir les seves arrels en construccions clàssiques, probablement foren afavorits per l'acció del contacte amb d'altres llengües. Això és el que passaria amb l'augment de la freqüència d'ús de la forma pronominal *ello*, o amb la construcció sumativa *a más*, amb l'aditiva *aparte* o amb les afirmatives *ciertamente*, *naturalmente* i *en realidad*, o amb l'el·lipsi del verb i fusió dels dos components en l'expressió de comiat *adiós*, que atribueix a l'acció del francès; o amb algunes construccions de clara influència italiana, com *a dúo*, o de possible origen anglès, com *a decir verdad* i *tan pronto como*. En tots els casos ens ofereix un estudi suggeridor que deixa oberta la possibilitat d'aprofundir en algunes explicacions. Així, atès que al castellà de l'Aragó, per influència de l'aragonès, s'usen femenins analògics com *pobra* ja des de mitjans del segle XV, i que una de les primeres manifestacions de la parella *pobre y pobra* la trobem, precisament, a la col·lecció de novel·les curtes *El caballero puntual*, d'Alonso J. de Salas Barbadillo, madrileny desterrat a Saragossa on la va escriure el 1614, hom pot preguntar-se si no podríem veure-hi una manifestació de la intenció satírica de l'autor, que utilitza algunes formes aragoneses («y sin cuyo parecer ningún *pobre ni pobra* elegían estado», «déjalos a estos *pobretes*, no los persigas, Julián») que el devien sorprendre precisament per no ser pròpies del castellà, possibilitats satíriques adoptades aviat per Quevedo i, a partir d'ell, per alguns autors del segle XVIII. Així, també, potser caldria matisar que, en el cas d'*adiós*, més que d'una possible influència francesa, caldria parlar, en tot cas, d'un occitanisme: Joan Coromines, al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (s.v. *déu*) comenta que l'ús d'*adieu* per adreçar-se a diverses persones a les quals no es tuteja era conegut com a característic dels parlars d'oc, i usat de vegades pels escriptors d'oïl precisament per tal de caricaturitzar els seus veïns del sud (cf. *Gargantua*, cap. 33). I no sé si no caldria tenir també en compte la influència italiana: potser és significatiu que les primeres ocurrences castellanes d'*adiós* es trobin totes en els *Cancioneros* del segle XV.

Els tres capítols següents (M.ª Teresa García-Godoy: «El tratamiento de merced en el español del siglo XVIII»; Elisabeth Fernández Martín: «Vosotros/ustedes. Estudios del tratamiento plural en el es-

pañol dieciochesco»; i Francisca Medina Morales: «Los títulos de tratamiento en la España del siglo XVIII: la preceptiva en los tratados de cartas ilustrados») són clarament complementaris perquè se centren, des de diferents perspectives, en un dels canvis més significatius de l'espanyol peninsular d'aquest període: l'evolució general de les formes de tractament, i particularment, el procés de desgast de l'antic pronom *vos*, que perd progressivament el tret de [+respecte], substituït per la locució *vuestra merced*, i la posterior gramaticalització d'aquesta forma de tractament cap al valor pronominal *usted*.

M.ª Teresa García-Godoy parteix d'una exposició dels diferents factors que podien contribuir a la generalització de l'ús de la locució *vuestra merced* en substitució de *vos* com a indicador de la pertinença a un estatus social privilegiat, i també com a forma consagrada en determinades tipologies textuales pel seu valor pragmàtic. A partir d'un ampli corpus format, bàsicament, per cartes i declaracions de testimonis incorporades a la documentació judicial, per una selecció d'articles de premsa dels primers diaris publicats durant les últimes dècades del segle XVIII i, a més, com a documentació addicional, per les dades provinents de cinc manuals de correspondència, l'autora estudia detalladament les variants lèxiques i gràfiques de la locució, tant de la forma analítica com de la sintètica (*vuestra merced*, *vuesa merced*, *vuesamerced*), i de la forma fixada (*vusted*, *busté*, *osté(d)*, *usted*), els casos d'hibridació amb concordances anòmales i, sobretot, l'ús escrit gairebé exclusiu de les formes abreujades, des de les majoritàries amb la *m* de *merced* (*vmd.*, *vmd.*, *vm.*) fins a les que potser anuncien més clarament la forma innovadora *usted* (*v.*, *vd.*, *vds.*) i que, a diferència de les primeres que ja es troben el segle anterior, tenen un ús encara incipient a mitjans del segle XVIII. Tot això li permet concloure que el canvi no acaba el segle XVII, sinó que continua en l'època immediatament posterior, i que, des de mitjans del segle XVII fins a l'últim terç del XVIII, hi ha una àmplia etapa de convivència d'un sistema de tres elements per a la deixi personal de segona persona (*tú / usted / vuesa merced*), des de la mínima a la màxima distància interpersonal. Finalment, situa en el segle XVIII l'aparició d'algunes innovacions com el fenomen de l'*ustedeo* de Costa Rica, la consolidació de l'oposició *ustedes/vosotros* a l'espanyol peninsular i l'ús d'*ustedes* com a deixi personal de confiança a determinades àrees geogràfiques.

Elisabeth Fernández Martín completa l'anàlisi anterior amb «Vosotros/ustedes. Estudios del tratamiento plural en el español dieciochesco», article on estudia la seva variació i alternança en diferents tipologies textuales: llengua codificada (diàlegs usats en els manuals d'ensenyament d'espanyol per a estrangers), llengua literària (diàlegs procedents d'un particular tipus de literatura dramàtica: els sainets) i documentació arxivística (correspondència privada i declaracions dels testimonis incorporades als judicis). A partir de les dades que extreu del corpus, l'autora destaca que en els manuals didàctics *ustedes*, ja plenament gramaticalitzat, és la forma predominant en plural, tant per a les relacions jerarquitzades com per al tracte amb desconeguts, mentre que *vosotros* sembla haver perdut totalment la possibilitat inicial de marcar el tracte deferent i queda relegat a les relacions entre persones dels estrats socials més baixos (llevat dels usos més fossilitzats propis del llenguatge religiós). Situació molt semblant a la que es dona en els sainets, on *vosotros* només apareix en contextos molt marcats, o bé de to paròdic o bé de clara superioritat social, mentre que *ustedes* apareix en tots els altres contextos i, sobretot, com a forma de plural socialment no marcada per a dirigir-se a un conjunt on hi ha elements que mereixen tractament de familiaritat i d'altres amb qui es vol marcar el distanciament. Finalment, a les cartes privades *vosotros* s'utilitza només per a les relacions d'estreta confiança amb la totalitat dels referents (*tú + tú + tú...*), mentre que predomina l'ús d'*ustedes* no només per a les relacions de respecte i de nul·la o escassa confiança, sinó també quan la carta adreçada a una persona de confiança passa a referir-se a diversos individus (*tú + ellos*), situació que anuncia l'ús d'un únic plural *ustedes* amb pèrdua del valor no deferent que es consolidaria en època posterior.²

Francisca Medina Morales tanca aquest apartat amb l'article «Los títulos de tratamiento en la España del siglo XVIII: la preceptiva en los tratados de cartas ilustrados», on recull les dades de set tractats

2. Un tret molt interessant del castellà modern és precisament la diferent fortuna de les dues formes pronominals, inicialment paral·leles, *nosotros* i *vosotros*, que, procedents del català, es van generalitzar a partir del segle XV (FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés (2011): *La lengua de Castilla y la formación del español*. Discurs de recepció a la Real Academia Española, 13/02/2011).

epistolars elegits en tres moments, a inicis, mitjans i finals del segle XVIII, per tal de documentar l'evolució de les formes de tractament. Això li permet fer palesa, d'una banda, l'estreta relació entre les fórmules de tractament i els gèneres discursius i, en segon lloc, entre les fórmules i la fixació de les parts de la carta. L'anàlisi diacrònica mostra que l'ús dels formulismes protocol·laris disminueix progressivament a mesura que avança el segle i que, alhora, augmenta la selecció restrictiva a determinades situacions dins l'estructura de la carta. I els pocs formulismes que queden se simplifiquen cada vegada més i acaba imposant-se la fórmula *vuestra merced*, en diferents estadis de gramaticalització, o bé sintagmes formats per un possessiu seguit del nom que indica el vincle relacional, del tipus (*muy*) *señor mío* o *amigo mío*.

L'últim apartat de l'obra, dedicat a les varietats diatòpiques de l'espanyol, comença amb l'article de Manuel Calderón Campos, «Vacilaciones gráficas y fonéticas del español del siglo XVIII en tres corpus hispánicos», on analitza les dades procedents de tres corpus no literaris de Mèxic, Veneçuela i Andalusia per tal de posar de relleu el tractament de cinc trets fonètics que delimiten varietats dialectals: el *ieisme*, la relaxació de /-s/ implosiva, la confusió de les líquides /r/ i /ll/, el comportament de /d/ intervocàlica o final i la inestabilitat de les consonants agrupades dels cultismes, particularment [ks]. Com a resultat del seu estudi, Manuel Calderón constata que, amb diferents intensitats, les tres àrees estudiades presenten ja, al segle XVIII, els seus principals trets diferencials, de caràcter més innovador a l'àrea andalusa, no tant a la zona veneçolana, i més conservador a Mèxic. En el cas del *ieisme*, el fenomen està àmpliament establert al Regne de Granada, mentre que a les dues regions americanes s'observa una situació de variació entre articulacions palatals i articulacions centrals. La /-s/ implosiva, en canvi, es manté molt més estable a les tres àrees geogràfiques, però amb una tendència a l'aspiració lleugerament més marcada a les zones andalusa i veneçolana. Situació semblant a la que trobem en les confusions de líquides, amb un major nombre d'innovacions al Regne de Granada i, en segon lloc, a Veneçuela, mentre que el nombre de confusions és pràcticament irrellevant a l'àrea mexicana. Pel que fa a l'elisió de /d/ intervocàlica o final, el Regne de Granada se separa clarament de la resta, amb nombrosos casos d'omissió i també d'ultracorrecció, que contrasten amb el manteniment de la dental, molt freqüent a Veneçuela i pràcticament general a Mèxic. Finalment, les dades que aporta sobre les consonants agrupades en els cultismes semblen indicar que el fenomen es dona més intensament a Veneçuela. En aquest últim cas, però, crec que no es tracta exclusivament d'una innovació fonètica, com en els casos anteriors, sinó que s'hauria de tenir en compte el nivell lèxic en el procés d'incorporació dels cultismes.

Concepción Company Company, amb «El español del siglo XVIII. Un parteaguas lingüístico entre México y España», constata que el segle XVIII constitueix un moment decisiu per a la configuració de la identitat lingüística mexicana atès que és el moment en què es produeix una concentració de petits canvis que, per acumulació, són a la base de la diferenciació que es manifesta ja clarament a partir de la segona meitat del segle. En aquest article analitza cinc fenòmens lingüístics en tres nivells de llengua, morfològic (*ustedes*, {-ito}), lèxic (indigenismes) i sintàctic (*le(s)*, *a+OD*), que li permeten provar la proposició inicial a partir d'un corpus format per dos tipus textuals: publicacions periòdiques i documents arxivístics diversos que reflecteixen el nivell quotidià i col·loquial de la llengua en situacions d'una certa immediatesa comunicativa. Després d'un repàs molt aclaridor sobre els conceptes principals de què parteix i dels trets identificadors de la modalitat mexicana que es configura en aquest moment i que ha tractat en estudis anteriors,³ passa a analitzar, en el pla morfològic, la generalització d'*ustedes* com a plural de *tú*, única forma de tractament i, per tant, sense possibilitat de diferenciació pragmàtica de distància o deferença des de les últimes dècades del segle XVIII, situació que va repercutir en l'augment de freqüència dels clítics *les* i *sus* amb què es coordina. Un segon element morfològic que té en compte és el dels diminutius, on observa que, a més de l'augment de la freqüència d'ús i de la varietat funcional dels elements que l'admeten (*despuésito*, *ahícito*), un tret característic és la fixació d'un únic morfema derivatiu, {-ito}, a diferència de la variació de formes de l'espanyol peninsular. En el pla lèxic, Concepción Com-

3. COMPANYY COMPANYY, Concepción (2007): *El siglo XVIII y la identidad lingüística de México*. Mèxic: Academia Mexicana de la Lengua / UNAM.

pany destaca que a l'últim període virregnal, i a diferència d'allò que s'esdevenia en els segles anteriors, la majoria dels indigenismes apareixen sense glossa i, encara més significativament, que quan apareixen glossats, no es tracta mai d'una paràfrasi sinó que, o bé s'utilitza una glossa equacional, directa (*el cocozlitzle o tabardillo*), o inversa (*esteras o petates*) per al vocabulari comú, o bé s'usen glosses enciclopèdiques en el cas de vocabulari molt especialitzat. Finalment, en el pla sintàctic, reprèn algunes de les conclusions a què havia arribat en estudis precedents⁴ i analitza l'augment dels casos de reduplicació del clíctic *le(s)* d'objecte indirecte que es dona al segle XVIII a tot l'àmbit de l'espanyol, però molt particularment a Mèxic, en relació amb la pèrdua de *vosotros, vuestro -a i os*. Aquest clíctic, a més, tendeix a perdre la concordança amb el seu referent en determinats contextos sintàctics i semàntics, senyal del seu pas de l'àmbit pronominal al de marcador sintàctic. Un últim tret sintàctic que assenyala el segle XVIII com l'inici de la diferenciació dialectal entre l'espanyol de Mèxic i el d'Espanya el tenim en el comportament del complement directe prepositiu, no només més freqüent a Mèxic, sinó que a més afecta un major nombre de tipus lèxics i no exclusivament els marcats com [+humà].

«Una aportación a la historia de la lengua española en Nicaragua: algunos datos sobre el siglo XVIII», de José Luis Ramírez Luengo, obre el camí de l'estudi diacrònic de les variants diatòpiques centreamericanes i, molt particularment, nicaragüenques. L'article és el resultat de l'anàlisi de 22 documents arxivístics de diferents tipologies emesos a la primera meitat del segle, que manifesten la presència d'alguns fenòmens fonètics (pèrdua de /d/ intervocàlica, confusió de sibilants, aspiració de /s/ implosiva...) característics de les modalitats centreamericanes. En canvi, a partir d'aquests documents sembla que encara no s'havia imposat un tret tan generalitzat posteriorment com és el *ieisme*. En el pla morfosintàctic destaca la conservació d'algunes construccions com l'absència d'article amb nom cronològic, l'ús de l'adjectiu *solo* amb valors pròxims a l'adverbi, l'ús de pronoms enclítics amb participis o la pervivència de la preposició *de* amb el complement d'agent, o els freqüents exemples d'ús del clíctic *le* amb valor de complement directe personal, l'ús de *tener* + participi amb un valor pròxim al dels temps compostos o l'absència total del futur perifràstic *ir a* + infinitiu... Un conjunt de trets que enllacen directament la primera meitat del segle amb el període anterior i mostren que la diferenciació dialectal de l'espanyol de Nicaragua, que coincideix amb el de les altres zones centreamericanes, Hondures, El Salvador i Guatemala, s'inicia clarament a partir de la segona meitat del segle XVIII.

A l'últim capítol, «El sufijo *-ico/-iquio* como caracterizador dialectal del español murciano (siglo XVIII)», M.ª Esther Vivancos Mulero estudia un tret de la configuració dialectal murciana a partir de l'anàlisi del diminutiu {-*ico*} i de la seva variant palatalitzada {-*iquio*}, prenent com a base les dades de tres textos de l'anomenada *literatura menor* (una cançó popular, una nadala i una *sarsuela*), en els quals els autors procedeixen a una caracterització diastràtica i diatòpica dels personatges a partir de la seva parla. L'autora observa, potser un xic tautològicament atesa la naturalesa del corpus, que en aquestes obres {-*ico*} és el diminutiu preferit per tots els personatges murcians i que, quan són d'origen menestral o de l'àmbit rural, i la forma preferida és la variant {-*iquio*}.

En conjunt, i malgrat algunes aparents repeticions que, simplement, reflecteixen l'àmplia coincidència dels autors en la caracterització i valoració del període, la quantitat i la qualitat de les dades que ens ofereixen, i sobretot les noves perspectives d'estudi que enceten i que ens obliguen a mirar-nos amb nous ulls el segle XVIII, el fan de lectura imprescindible per a qualsevol estudiós de la història de l'espanyol. No és, encara, l'estudi de conjunt que continuarem esperant. Però és ja el primer pas, importantíssim, per arribar-hi. Un aclaridor primer raig de llum sobre el *Segle de les Llums*.

Coloma LLEAL GALCERAN
Universitat de Barcelona

4. COMPANYY COMPANYY, Concepción (2006): «El objeto indirecto», a Company, C. (dir.) *Sintaxis histórica de la lengua española. Primera parte: La frase verbal*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica / UNAM, 479-574.